

УДК 930.2: [738.04](477.5)

Щербань Анатолій Леонідович
кандидат історичних наук, старший викладач
Харківської державної академії культури
kozaks_1978@ukr.net

СЕМАНТИКА ЗОБРАЖЕНЬ НА ДАВНІЙ КЕРАМІЦІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ ТА ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

Мета. Дослідження пов'язане з аналізом основних гіпотез щодо тлумачення семантики окремих композицій, зображених на глиняних виробах Лівобережної України VI тисячоліття до н. е. – XIV століття. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні компаративного, історико-логічного методів. Зазначений методологічний підхід дає змогу розкрити та піддати аналізу існуючі на сьогодні уявлення про відображення в декорі давньої кераміки окремих елементів тогочасної духовної культури. **Наукова новизна** полягає в розширенні уявлень про еволюцію наукової думки в семантичних керамологічних студіях. **Висновки.** З'ясовано, що найбільш системно упродовж столітнього періоду вивчалися композиції доби бронзи. Окремі дослідження стосувалися артефактів часів неоліту та раннього заліза. Семантика масових орнаментів пов'язана з оберегово-примножувальним архетипом. Ідеограми передавали міфологічні сюжети та числову символіку, пов'язану з намаганнями забезпечити благополучне існування певної родини чи общини.

Ключові слова: кераміка, орнамент, семантика, доба бронзи, доба раннього заліза.

Щербань Анатолій Леонідович, кандидат исторических наук, старший преподаватель Харьковской государственной академии культуры

Семантика изображений на древней керамике Левобережной Украины: достижения и проблемы изучения

Цель работы. Исследование связано с анализом основных гипотез относительно толкования семантики отдельных композиций, изображенных на глиняных изделиях Левобережной Украины VI тысячелетия до н. е. – XIV века. **Методология** исследования заключается в применении сравнительного, историко-логического методов. Указанный методологический подход позволяет раскрыть и подвергнуть анализу существующие на сегодня представление об отражении в декоре древней керамики отдельных элементов духовной культуры определенного времени. **Научная новизна** работы заключается в расширении представлений об эволюции научной мысли в семантических керамологических студиях. **Выводы.** Установлено, что наиболее системно в течение столетнего периода изучались композиции эпохи бронзы. Отдельные исследования касались артефактов времен неолита и раннего железа. Семантика массовых орнаментов связана с оберегово-умножительным архетипом. Идеограммы передавали мифологические сюжеты и числовую символику, связанную с попытками обеспечить благополучное существование определенной семьи или общины.

Ключевые слова: керамика, орнамент, семантика, эпоха бронзы, эпоха раннего железа.

Shcherban Anatoliy, Ph.D. in History, senior lecturer, Kharkiv State Academy of Culture

Semantics of images on ancient ceramics of the Left-Bank Ukraine: achievements and problems of studying

The purpose of the paper. The research is connected with the main hypotheses analysis regarding the semantics interpretation of separate compositions depicted on clay products of the Left-Bank Ukraine of the VIth millennium BC - XIV century. The **methodology** of the research lies in the application of the comparative and historical-logical methods. This methodological approach allows to disclose and analyze the existing ideas of reflecting certain elements of the spiritual culture of a certain time in the decor of ancient ceramics. The **scientific novelty** of the work consists in broadening of the notion of evolution of scientific thought development in semantic ceramological studios. **Conclusions.** It is established that compositions of the Bronze Age were studied most systematically during the hundred-year period. Some researches dealt with artifacts from the Neolithic and Early Iron Age. The semantics of mass ornaments is connected with the amulet-multiplier archetype. The ideograms conveyed mythological subjects and numerical symbols associated with the attempts to ensure the safe existence of a particular family or community.

Key words: ornamentation, ceramics, semantics, Bronze Age, Early Iron Age.

Актуальність теми дослідження. Дослідження семантики орнаменталії кераміки Лівобережної України триває 100 років. За цей час опубліковано значну кількість спеціалізованих наукових статей і кілька монографій [7; 29], захищено кілька дисертацій [24], повністю чи частково їй присвячених. Даний культурний феномен студіювався здебільшого в контексті окремих археологічних спільнот (з ширшими ніж досліджувана територія теренами) як носій інформації про певні вірування та уявлення з поступовим нарощенням аргументованості висновків. Російськими та українськими вченими висловлено кілька гіпотез про сенс окремих орнаментальних композицій доби бронзи та раннього заліза.

Деякі з них отримали критичні зауваження. Але узагальнюючого дослідження здобутків і проблем у вивченні даної теми досі не опубліковано.

Подібні роботи актуальні на даному етапі зацікавлення знаковими системами, дозволяють підсумувати досвід попередників, зрозуміти їхні помилки, виокремити пріоритетні напрямки подальшого студіювання.

Мета дослідження – аналіз основних гіпотез щодо тлумачення семантики окремих композицій, зображених на глиняних виробах Лівобережної України VI тисячоліття до н. е. – XIV століття.

Виклад основного матеріалу. Зацікавлення семантикою давніх орнаментів зародилося на території Російської імперії (до складу якої входили всі лівобережно-українські землі) в період наукового оформлення на цих теренах археології, наприкінці XIX – на початку XX століття. Російські археологи князь Павло Путятін [16] та граф Олексій Бобринський [3] звернули увагу на окремі елементи і композиції та висловили гіпотезу, що в них відображені елементи давньої писемності. Вслід за ними припущення щодо можливості інтерпретації зображення на одній зі знайдених під час розкопок на території сучасної Донеччини глиняних посудин, як "знака невідомої писемності" висловив інший росіянин, археолог Василь Городцов 1907 року [5, 243, XIII, 1]. Саме цією публікацією, вважаємо, ознаменований початок семантичних досліджень декору кераміки Лівобережної України.

Орнамент, на який звернув увагу Василь Городцов, належав виокремленій ним зрубній культурно-історичній спільноті (XVI–XII ст. до н. е.), семантика притаманних якій зображень найбільш системно досліджувалася упродовж наступного століття. За цей час було з'ясовано, що знаки на глиняних виробах Лівобережної України не стали елементами класичної писемності аж до доби Руси. В окремих культурних спільнотах знакові композиції на посуді містили піктограми та ідеограми, що мали магічне чи мнемонічне значення в рамках усної культури, розмите, часто внутрішньо суперечливе, набували сенсу по відношенню до ритуалу та усних текстів, мнемонічними знаками яких являлися. Зокрема, київський археолог Віталій Отрощенко, працюючи в даній сфері з 1970-х років, опублікувавши своєрідний каталог ідеограм доби пізньої бронзи, подав власну інтерпретацію окремих з них, пов'язавши з давніми міфами [9-13]. Зокрема, в одному з зображень зрубної культурно-історичної спільноти він вбачав сюжет перевтілення людини в птаха, близький до античного міфу про Арістея Проконеського, що здійснював з допомогою Аполлона польоти у вигляді ворона [12]. З таким тлумаченням можна погодитись частково. Оскільки наведена вченим аналогія відноситься до значно пізнішого часу і описує міфологізовані історії з життя реальної людини [4, 94-98], вважаємо паралелі слід шукати в більш давній індоєвропейській міфології. Що, досить аргументовано зробила в другій половині 1990 – на початку 2000 рр. російська дослідниця Олена Захарова. Вона детально проаналізувала в контексті індоєвропейської міфології складні зображення на кераміці кінця часів середньої – початку пізньої бронзи (в тому числі з Лівобережної України) [6; 7; 14], зробила висновок, що зафіксована на кераміці знакова система відображає самотню світоглядну семіотичну систему. У результаті семантичного аналізу було прослідковано кілька сюжетних ліній в рамках індоєвропейської традиції: міфологічні сюжети космогонічного типу, циклічні композиції, основний сенс яких визначається в рамках універсальної для архаїчних спільнот календарної системи, нечисленні знаки-письмена [7, 75-97].

Значну увагу інтерпретації зображень доби енеоліту – бронзи приділив Юрій Шилів у монографії "Прародина Ариев". Застосовуючи дедуктивний метод дослідження, він витлумачив кілька орнаментів на кераміці в контексті конкретних поховань. Віднайшов у них сюжети, пов'язані з персонажами індоарійської та давньогрецької міфології (зокрема, Праджапаті, Адіті, Дьяуса, Адітійів, Савітара, Зевса, Аполлона, Персефони, Діоніса, героїв "Поеми про Гільгамеша") [25, 433-487]. Але констатуючий характер і недостатня аргументованість зроблених ним семантичних реконструкцій та те, що дослідник не пояснив причин нанесення розмаїтих міфологічних сюжетів, притаманних віддаленим хронологічно та територіально народам на один різновид артефактів одного незначного за розмірами регіону, у більшості випадків не дозволяє погодитися з ними.

У 2000-х роках автором даної статті здійснено тлумачення семантики зображень доби неоліту – пізнього середньовіччя. Доведено, що впродовж значного часу їх сенс корелювався міфологічною свідомістю, оскільки все духовне життя в первісному суспільстві визначала міфологічна модель світу. На підставі діяхронічного порівняльно-історичного та порівняльно-етнографічного аналізу сформульовано висновок, що з доби неоліту основним фактором вибору певних орнаментів кераміки були вірування в апотропеїчні та магічно-примножувальні функції декору [28, 166-168]. Вдалося отримати узагальнення про зіставність окремих знаків доби бронзи з образами індоарійської міфологічної системи – Адіті та адітійів, Врітри, Валу, корів. Зроблено висновок про те, що семантично навантажені композиції змінювалися, поступово стилістично збіднюючись. Рідкісне сюжетне зображення доби заліза, що складалося з подібних до притаманних добі бронзи знаків, передавало вже інший міфологічний сенс – подібний до вкладеного в

міф про народження Діоніса від Зевса та Персефони [30, 122, рис. 62]. До кінця досліджуваного періоду використання піктограм на кераміці припинилося [28; 29, 261-293].

Орнаментативній кераміці зрубної та попередньої до неї катакомбної культурно-історичної спільноти (III тис. до н. е.) стосувалися й перші та найбільш аргументовані спроби тлумачення "календарних" композицій. Тобто з порушенням орнаментального ритму, подібною до "календарних" чи сакральних чисел кількістю використаних знаків. Перші такі публікації щодо орнаментів Лівобережної України опублікували українці Микола Чмихов та Владислав Андрієнко через більш ніж десятиліття після виходу в світ роботи провідного радянського археолога, дійсного члена Академії наук СРСР Бориса Рибаківа про зображення "календарів" на глиняному посуді черняхівської культури з території правобережної України [14]. Микола Чмихов, один із засновників української культурології, активно досліджував дану тему до кінця життєвого шляху – початку 1990-х років, винайшов і спробував впроваджувати в наукове життя розроблений здебільшого на основі дослідження орнаментативної кераміки "зодіакальний принцип" датування археологічних пам'яток [18-24]. Але його роботи обґрунтовано критикували Борис Рибаків та Ілля Сафонов, звернувши увагу на їх суттєвий недолік – учений використовував у реконструкціях сучасне, а не давнє розуміння Зодіаку [15, 319; 16, 128-129] та Юрій Шилов, наголосивши на факті ігнорування вченим інших календарних систем (зокрема, місячних) [25, 434].

Владислав Андрієнко опублікував лишень одні наукові тези [1]. Але після них побачило світ кілька досліджень за подібною методикою орнаментальних композицій доби бронзи та початку доби заліза. Серед останніх – єдині для Лівобережної України тлумачення зображень на глиняних деталях виробів, пов'язаних з прядінням і ткацтвом початку доби заліза [8; 27]. Нині немає заперечень щодо висновків про відображення в "календарних" орнаментах узагальнених уявлень про основні відрізки часу упродовж року чи його частин. Це не календарі в сучасному розумінні, а ідеограми, нанесені на глиняні вироби у зв'язку з господарською магією. Оскільки користуватися ними, як календарями неможливо, вважаємо, що мешканці Лівобережної України зображували їх для сприяння вдалому проходженню певних господарських циклів через обрядодії з використанням глиняних виробів.

Висновки. В статті розглянуто основні гіпотези щодо тлумачення семантики окремих орнаментів, зображених на глиняних виробах Лівобережної України VI тисячоліття до н.е. – XIV століття. З'ясовано, що найбільш системно упродовж столітньої історіографії вивчалися композиції доби бронзи. Окремі дослідження стосувалися артефактів часів неоліту та раннього заліза. Семантика масових орнаментів пов'язана з оберегово-примножувальним архетипом. Ідеограми передавали міфологічні сюжети та числову символіку, пов'язану з намаганнями забезпечити благополучне існування певної родини чи общини.

Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні динаміки орнаментативної кераміки як знакової системи та розкритті сенсу окремих семантично-наповнених композицій. Необхідність продовження подібних студій зумовлена тим, що музейні колекції знакових зображень постійно збільшуються.

Література

1. Андрієнко В. П. О семантике орнамента сосуда из Владимировки / В. П. Андрієнко // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы (тезисы докладов конференции 3-6 декабря 1979 г.). – Донецк, 1979. – С. 70.
2. Беседин В. И. Числа в орнаменте срубной культуры / В. И. Беседин, И. Е. Сафонов // Российская археология. – 1996. – № 2. – С. 22–33.
3. Бобринской А. А. О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии / А. А. Бобринской // Труды Ярославского областного съезда (Съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской обл.). – М. : изданием А.И. Вахрамеева, 1902. – С. 66–75.
4. Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А. От Скифии до Индии. Древние арии : мифы и история / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. – М. : Мысль, 1983. – 206 с.
5. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе / В. А. Городцов. – М. : Типография Г.Лиснера и Д.Собко, 1907. – Т. I. – С. 211–285.
6. Захарова Е. Ю. Отражение основного индоевропейского мифа в срубной изобразительной традиции / Захарова Е. Ю. // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Саратов, 2000. – С. 125–127.
7. Захарова Е. Ю. Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы / Е. Ю. Захарова. – Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство, 2000. – 163 с.
8. Кулатова І. М. "Котушка" [скіфського часу з Мачух] / Кулатова І. М. // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Полтавський літератор, 1994. – Ч. 2. – С. 123.
9. Отрощенко В. В. К вопросу о модели мира у населения срубной области / В. В. Отрощенко // Археoaстрономия : проблемы становления. – Тезисы докладов международной конференции. – М. : Ин-т археологии РАН, 1996. – С. 106–108.
10. Отрощенко В. В. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла / В. В. Отрощенко // Studia Praehistorica. – Sofia, 1988. – Т. 9. – С. 151–188.

11. Отрощенко В. В. Свастика в знакових системах доби міді—бронзи в Україні / Отрощенко В. В., Корпусова В. М. // Магістеріум. – К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2003. – Археологічні студії. – Вип. 11. – С. 13–18.
12. Отрощенко В. В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти / Отрощенко В. В. // Археологічний альманах. – Донецьк, 1998. – С. 93–98.
13. Отрощенко В. В. Елементи изобразительности в в искусстве племен срубной культуры / Отрощенко В. В. // Советская археология. – 1974. – № 4. – С. 72–81.
14. Пряхин А. Д. Знаки на сосудах средней бронзы Доно-Донецкого региона / А. Д. Пряхин, Е. Ю. Захарова // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи – Воронеж, 1996. – С. 58–63.
15. Путятин П. А. Орнамента древнего гончарства // Труды VI Археологического съезда. – Одесса : типография А. Шульце, 1886. – Т. 1. – С. 71–83.
16. Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – 1962. – № 4. – С. 74–89.
17. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М. : Наука, 1994. – 608 с.
18. Сафонов И. Е. О реконструкции календарных систем населения Восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы / Сафонов И. Е. // Археология. – 2002. – № 3. – С. 127–133.
19. Чмихов М. О. Деякі змістові закономірності структури орнамента катакомбної кераміки / Чмихов М. О. // Вісник Київського університету. – Київ, 1979. – Історичні науки. – С. 87–97.
20. Чмихов М. О. Зодіакальний принцип датування в археології / Чмихов М. О. // Вісник Київського університету. – Київ, 1978. – Вип. 20. Історичні науки. – С. 98–109.
21. Чмыхов Н. А. Истоки язычества Руси / Н. А. Чмыхов. – Киев : Лыбидь, 1990. – 384 с.
22. Чмыхов Н. А. К семантике орнаментальных схем катакомбной культуры / Н. А. Чмыхов // Некоторые вопросы археологии Украины. – Киев : Изд-во КГУ, 1977. – С. 17–31.
23. Чмыхов Н. А. Некоторые вопросы изучения орнамента катакомбной керамики / Н. А. Чмыхов // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 44–45.
24. Чмыхов Н. А. Орнамент эпохи бронзы степной Украины как исторический источник в изучении первобытного мировоззрения: Автореф. дис. ... канд. ист. наук ; Чмыхов Николай Александрович ; Киевский орден Ленина государственный университет имени Т. Г. Шевченко. – К., 1982. – 22 с.
25. Чмыхов Н. А. Хронологические аспекты структуры орнамента катакомбной керамики / Н. А. Чмыхов // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции. – Донецьк, 1979. – С. 87–97.
26. Шилов Ю. А. Прародина Ариев. История, обряды, мифы / Ю. А. Шилов. – К. : СИНТО, 1995. – 744 с.
27. Щербань А. Л. Календарна символіка на пряслиці ранньоскіфського часу / Щербань А. Л. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава : Археологія, 1999. – Ч. 2. – С. 3 обкл.
28. Щербань А. Л. Семантика орнаментатії посуду неолітичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки з території України // Щербань Анатолій Леонідович // Актуальні питання культурології : Альманах наукового товариства "Афіна" кафедри культурології та музеєзнавства. Вип. 16. – Рівне : РГДУ, 2016. – С. 165–171.
29. Щербань А. Л. Трансформації орнаментування кераміки в традиційній культурі Лівобережної України (кінець VII тис. до н. е. – XIX століття) / А. Л. Щербань. – Харків : Видавець О. Савчук, 2017. – 328 с.
30. Щербань А. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н. е. (за глиняними виробами) / Анатолій Щербань. – К. : Молодь, 2007. – 256 с.

References

1. Andrienko, V. P. (1979). On the semantics of the ornament of the vessel from Vladimirovka. Problems of the Bronze Age of the South of Eastern Europe (abstracts of the conference). Donetsk, 70 [in Russian].
2. Besedin, V. I., & Safonov I. E. (1996). Numbers in the ornamentation of the sрубnaya culture. Russian Archeology, 2, 22-33 [in Russian].
3. Bobrinskiy, A. A. (1902). On some symbolic signs, common primitive ornamentation of all peoples of Europe and Asia. Proceedings of the Yaroslavl Regional Congress (Congress of researchers of history and antiquities of the Rostov-Suzdal region), 66-75 [in Russian].
4. Bongard-Levin, G. M., & Grantovsky E. A. (1983). From Scythia to India. Ancient arias: myths and history. Moscow: Mysl [in Russian].
5. Gorodtsov, V. A. (1907). Results of archaeological research in Bakhmut district of Ekaterinoslav province in 1903. Proceedings of the XIII Archaeological Congress in Yekaterinoslav. Moscow: Printing house of G. Lissner and D. Sobko, 1, 211-285 [in Russian].
6. Zakharova, E. Yu. (2000). Reflection of the main Indo-European myth in the carved pictorial tradition. Interaction and development of ancient cultures of the southern borderlands of Europe and Asia. Saratov, 125-127 [in Russian].
7. Zakharova, E. Yu. (2000). Vessels with the signs of the carved community of the Late Bronze Age. Voronezh: Central Black Earth Book Publishing House [in Russian].
8. Kulatova, I. M. (1994). "Coil" [Scythian time with Machuhi]. Poltava archaeological digest. Poltava: Poltava writer, 2, 123 [in Ukrainian].

9. Otroshchenko, V. V. (1996). To the question of the model of peace in the population of the cut-off area. *Archeoastronomy: problems of formation. Abstracts of the international conference. Moscow: Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences*, 106-108 [in Russian].
10. Otroshchenko, V. V. (1988). To the problem of writing in tribes of the Northern Black Sea Coast in the era of early metal. *Studia Praehistorica. Sofia*, 1988, 9, 151-188 [in Russian].
11. Otroshchenko, V. V., & Korpusova, V. M. (2003). Swastika in Sign systems of the Copper Bronze Age in Ukraine. *Magisterium. Kyiv: Publishing House "KM Academy"*, 11, 13-18 [in Ukrainian].
12. Otroshchenko, V. V. (1998). The plot of reincarnation in the iconic system of tribes of the log-book community. *Archaeological almanac. Donetsk*, 93-98.
13. Otroshchenko, V. V. (1974). Elements of Pictorial Art in the Art of the Tribes of Felling Culture. *Soviet Archeology*, 4, 72-81 [in Russian].
14. Pryakhin, A. D., & Zakharova, E. Yu. (1996). Signs on the vessels of the middle bronze of the Dono-Donetsk region. *Dono-Donetsk region in the system of antiquities of the Bronze Age of the Eastern European steppe and forest-steppe. Voronezh*, 58-63 [in Russian].
15. Putyatin, P. A. (1886). Ornamentatics of ancient pottery. *Proceedings of the VI Archaeological Congress. Odessa: Typograph A. Schulze*, 1, 71-83 [in Russian].
16. Rybakov, B. A. (1962). The calendar of the IV century from the land of Glades. *Soviet Archeology*, 4, 74-89 [in Russian].
17. Rybakov, B. A. (1981). *Paganism of the ancient Slavs. Moscow: Nauka* [in Russian].
18. Safonov, I. E. (2002). On the reconstruction of the calendar systems of the population of the Eastern European steppe and the forest-steppe of the Bronze Age. *Archeology*, 3, 127-133 [in Russian].
19. Chmykhov, M. O. (1979). Some content patterns of the structure of the ornament of catacomb ceramics. *Bulletin of the University of Kiev. Historical Sciences*, 87-97 [in Ukrainian].
20. Chmykhov, M. O. (1978). The zodiacal principle of dating in archeology. *Bulletin of the University of Kiev*, 20. *Historical sciences*, 98-109 [in Ukrainian].
21. Chmyhov, N. A. (1990). *The origins of the paganism of Rus. Kiev: Lybid*, 1990 [in Russian].
22. Chmyhov, N. A. (1977). To the semantics of ornamental patterns of catacomb culture. Some questions of archeology of Ukraine. *Kiev: Publishing house KSU*, 1977, 17-31 [in Russian].
23. Chmyhov, N. A. (1978). Some questions of studying the ornament of catacomb ceramics. *Archaeological research in Ukraine in 1976-1977. Abstracts of the XVII Conference of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Uzhgorod*, 1978, 44-45 [in Russian].
24. Chmyhov, N. A. (1982). *Ornament of the Bronze Epoch of the Steppe Ukraine as a Historical Source in the Study of the Primitive Worldview. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv: Order of Lenin State University named after TG Shevchenko*, 1982 [in Russian].
25. Chmykhov, N. A. (1979) Chronological aspects of the structure of the ornament of catacomb ceramics. *Problems of the Bronze Age of the South of Eastern Europe. Abstracts of the conference. Donetsk*, 1979, 87-97 [in Russian].
26. Shilov, Yu. A. (1995). *The ancestral home of the Aryans: history, rites and myths. Kiev : SINTO* [in Russian].
27. Shcherban, A. L. (1999). Calendar symbols on the span of early-Scythian time. *Archaeological Chronicle of the Livoberezhna Ukraine. Poltava: Archeology*, 1999, 2, 3 [in Ukrainian].
28. Shcherban, A. L. (2016). Semantics of the ornamentation of utensils of the Neolithic community of pit and comb ceramics from the territory of Ukraine. *Current issues of Cultural Studies: Almanac of the Athena Scientific Society of the Department of Culturology and Museology. 16. Rivne: RGDU*, 165-171 [in Ukrainian].
29. Shcherban, A. L. (2017). Transformation of ornamentation of ceramics in the traditional culture of the Left Bank of Ukraine (end of the VII millennium BC - XIX century). *Kharkiv: Publisher Oleksandr Savchuk* [in Ukrainian].
30. Shcherban, A. (2007). Spinning and weaving of the population of the Left-bank Forest-steppe of Ukraine in the VII - beginning of the III century BC. e. (for clay products). *Kyiv: Molod'* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.10.2017 р.